

Гетте Г. Л.,
магістр, незалежний дослідник, м. Кельн, Німеччина
Молотков Г. С.,
к.пед.н., доцент, Кубанський державний аграрний університет,
м. Краснодар, Росія

МІСЬКІ ШВЕЙЦАРСЬКІ КОЛОНІЇ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Поруч з численними аграрними іноземними колоніями, в Російській імперії існувало чимало міських колоній. На Півдні Росії вони утворювались як у великих містах (Одеса, Київ, Харків, Ростов-на-Дону, Тифліс), так і в дрібніших – Херсон, Полтава, Сімферополь, Новочеркаськ та ін. У статті розкрито особливості міської швейцарської колонізації Півдня Російської імперії у XVIII – XIX ст. Показана роль швейцарців в індустріалізації, становленні та розвитку економіки, промислового та сільськогосподарського виробництва, у духовному житті південного регіону. Названі імена найбільш відомих з них. Наведені історичні факти з життя міських швейцарських колоній, багато з яких раніше не оприлюднювались.

Ключові слова: швейцарська колонія, міська колонія, Південь Росії.

Gётте Г. Л.,
независимый исследователь, г. Кельн, Германия
Молотков Г. С.,
к.пед.н., доцент, Кубанский государственный
аграрный университет, г. Краснодар, Россия

ГОРОДСКИЕ ШВЕЙЦАРСКИЕ КОЛОНИИ НА ЮГЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Наряду с многочисленными аграрными иностранными колониями, в Российской империи существовало немало городских колоний. На Юге России они образовывались как в крупных городах (Одесса, Киев, Харьков, Ростов-на-Дону, Тифлис), так и в более мелких – Херсон, Полтава, Симферополь, Новочеркасск и др. В статье представлены особенности городской швейцарской колонизации Юга Российской империи в XVIII – XIX вв. Показана роль швейцарцев в индустриализации, становлении и развитии экономики, промышленного и сельскохозяйственного производства, в духовной жизни южного региона. Названы имена наиболее известных из них. Приведены исторические факты из жизни городских швейцарских колоний, многие из которых ранее не публиковались.

Ключевые слова: швейцарская колония, городская колония, Юг России.

Gётte Henrietta
Independent researcher, Cologne, Germany
Molotkov Georgiy
Kuban State Agrarian University, Krasnodar, Russia

URBAN SWISS COLONY IN THE SOUTH RUSSIAN EMPIRE

Along with numerous foreign agricultural colonies in the Russian Empire there were many urban colonies. In southern Russia they were formed in major cities (Odessa, Kiev, Kharkov, Rostov-on-Don, Tiflis), and in smaller – Kherson, Poltava, Simferopol, Novocheerkassk, etc. The article presents the features of the Swiss city colonization of the South of the Russian Empire in the 18-19 centuries. The role of the Swiss in the industrialization, the formation and development of the economy, industrial and agricultural production, in the spiritual life of the southern region has been shown. The most famous of them are named. There were shown the historical facts about the city Swiss colonies, many of which have not previously been published.

Keywords: Swiss colony, urban colony, South Russia.

Ще з часів правління Петра I (1689-1725) численні швейцарці залишили свій слід в Російській імперії: вчені, лікарі, архітектори, інженери, священики, вчителі, торгівці, сиророби, кондитери, годинникарі тощо. Багато хто з них зробив у Росії успішну кар'єру. Після смерті Петра Великого, розпочата ним традиція запрошувати до країни іноземців на державну службу, а також в усі сфери науки, культури, торгівлі продовжилася. Все більше іноземців, серед яких були швейцарці, приїздило до Росії. Для багатьох з них вона стала другою батьківщиною.

Прибулі до Російської імперії швейцарці частіше всього селилися компактно, утворюючи колонії. Найбільш відомими серед них були аграрні колонії на теренах сучасної України – Цюріхталь і Шабо, що виникли в період аграрної колонізації після видання маніфестів Катерини II в 1762 і 1763 рр., а також їх дочірні колонії. Однак, існувало немало і більш дрібних колоній, створених швейцарцями, прибулими до Росії індивідуально.

Причини еміграції були різноманітними і залежали від часу та професії. Для багатьох швейцарців Росія стала притулком в період окупації Швейцарії французькою армією, надавши їм притулок, землю, а головне – можливість утримувати себе.

Трагічними для Швейцарії були 1816-1817 рр. Вона сильно постраждала від негоди, в результаті чого цілі регіони знаходилися на межі катастрофи голоду. Тому в цей період загалом емігрували з економічних причин, і багато швейцарців убачали порятунок у переселенні на південь Російської імперії [1, с. 113].

На новому місці переселенці з Швейцарії створювали колонії. Такі колонії зосереджувалися навколо швейцарських консульств, в основному – у великих містах: Одесі, Києві, Харкові, Ростові-на-Дону, Тифлісі [5, с. 18-27, 56]. Ці колонії становили від 120 у Ростові-на-Дону, до 400 осіб в Одесі [5, с. 19, 33].

Одеський консульський округ охоплював наступні губернії: Херсонську (Херсон), Бессарабську (Кишинів), Полтавську (Полтава), Харківську (Харків), Таврійську

(Сімферополь), Катеринославську (Катеринослав), Донських козаків (Новочеркаськ). З 1918 р. і завершення існування Одеської колонії 7 лютого 1920 року швейцарським консулом Одеського округу був Яків Еттерлін з Мури, Аргау (J. Etterlin, Mri, Aargau) [5, с. 19].

До консульства в Києві входило шість губерній (Київ, Подільськ, Волинь, Полтава, Чернігів і Харків), округ простирався на 321 664 квадратних кілометрів, що у 8 разів більше території Швейцарії. Наприкінці 1915 року головою дипломатичного корпусу Київського консульського округу був призначений Габріель Женні з Енненду (G. Jenni, Ennenda). Довіреною особою в Миколаєві був – Ф. Штаель (F. Stahel), в Ялті – Е. Дюріг (E. Dürig), в Ростові-на-Дону – І. Амслер (J. Amsler), в Харкові – Е. Гретер (E. Grether) [5, с. 20].

До жовтневих подій 1917 року на півдні Росії інтенсивно розвивалося сільське господарство. У цьому процесі брали активну участь не тільки аграрні швейцарські колонії, але й приватні господарства великих землевласників. Вони сприяли підйому сільського господарства в районах, що отримала Росія у 1812 році й покинутих мусульманським населенням. Зокрема, в Херсонській губернії до них відносяться господарства сімей Келлер з Гехлінген, контон Шаффгаузен (Keller, Gächlingen, Schaffhausen), Окснер з Ширс, Граубюнден (Ochsner, Schiers, Graubünden), Генріх Ернст з Цернір, Нейенбург (H. Ernst, Cernier, Neuenburg), д-р Ернст Женні з Енненда (Dr. E. Jenny, Ennenda) [5, с. 19].

Процес індустріалізації, пов'язаний із розвитком нових технологій і наукових відкриттів, у Російській імперії розпочався пізніше, ніж в країнах Західної і Східної Європи. У результаті був створений широкий світовий ринок, що, в свою чергу, стимулювало інвестиції і подальший економічний ріст із обов'язковим створенням кредитного банку. Це відноситься до будівництва іноземними підприємцями в Росії фабрик чи відкриття філій великих іноземних підприємств. Таким чином, Росія стала важливим ринком для іноземних, у тому числі й швейцарських інвестицій.

У другій половині XIX – на початку XX століття в Росії змінився і професійний

контингент швейцарців. Це були загалом банкіри, фабриканти, машинобудівники, комерсанти, архітектори, інженери, ремісники, вчителі, лікарі, гувернантки, слюсарі, механіки і фахівці інших професій [1, с. 97-98]. До ХХ століття близько 57 550 швейцарців шукали в Росії своє щастя, і, в більшості випадків, вони його знайшли [1, с. 87].

Росія прийняла переселенців з цієї країни у важкий для неї період, і в той же час отримала можливість використовувати досвід і знання фахівців не тільки в галузі сільського господарства, але й в машинобудуванні, гірничій промисловості, будівництві, торгівлі, освіті, вихованні тощо. Як висококваліфікованим емігрантам, їм були відкриті всі двері, країна надала великі можливості для зростання їх кар'єри. Для емігрантів вона стала країною необмежених можливостей, а колоністи стали важливим двигуном її економічної модернізації.

На півдні Російської імперії стали відкриватися і працювати численні банки і кредитні установи, комерційні і акціонерні земельні банки. Всі вони шляхом кредитування активно сприяли розвитку промисловості та сільського господарства. У 1871 році в Одесі був заснований банківський дім «Є. Ашкеназі» – Російський банк для зовнішньої торгівлі з правлінням у Санкт-Петербурзі. З 1898 і до самого закриття цього банку в 1920 році кореспондентом і прокуристом у цьому банку працював Яків Еттерлін¹, він здійснив значний внесок у швейцарську торгівлю і швейцарські підприємства.

Банк «Ліонський кредит» (Credit Lyonnais) став першим закордонним банком, допущеним до роботи в Росії. У 1891 році в Одесі було відкрито представництво цього банку з правлінням в Парижі. Директором Одеської філії банку був Матей з кантону Во (Mathey, Kanton Waadt), а заступником – Трост з Аргау (Trost, Aargau). У цьому банку працювало багато швейцарців. У 1910 році в Одесі розпочав роботу Російсько-Азійський банк, одним з директорів якого був Жак Фішер з Шаффгаузена (Jacques Fischer, Schaffhausen) [5, с. 19].

Багато років у Одеському кредитному банку Credit Lyonnais працював віце-директор філії Московського торговельного банку (Kaufmannbank) Пауль Масната з кантону Во (Paul Masnata, Waadt). Через деякий час він перебрався до Харкова і невдовзі отримав підвищення, його перевели до Петербургу [5, с. 27].

У південних швейцарських колоніях були відкриті і успішно працювали численні кондитерські. Так, в Одесі користувалася популярністю найбільша кав'ярня-кондитерська «Франконі» з Самадена («Franconi», Samaden) та відома булочна братів Боссі (Bossi & Bonifazi) [5, с. 27].

У дореволюційному Києві швейцарці контролювали увесь кондитерський ринок. Утримання кондитерських магазинів було традиційним заняттям для сімей знаменитих київських швейцарців Мартина Штифлера (M. Stifler) і Бернарда Семадені (Semadeni), причому кав'ярня-кондитерська Семадені була відомою в Києві [5, с. 21].

Царинами господарської діяльності швейцарців була також торгівля і промисловість. У 60-х роках ХІХ-го століття Готтліб Вітвер з Рейхенбаха, Берн (Gottlieb Witwer, Reichenbach, Bern) відкрив у Харкові молочний магазин, де продавав сири, масло і молоко. У 1870-х роках в цьому ж місті працював магазин з продажу годинників і біжутерії Альберта Вісса из Берна (Wyss, Bern). Після його смерті магазин вела його дружина, але вже без біжутерії [5, с. 24].

Комерційною діяльністю в Харкові багато років займався Оскар Дюрст (O. Duerst). Він посідав керівну посаду у відомій російській шоколадній цукерково-бісквітній фабриці Георга Бормана, брав активну участь у роботі та житті швейцарської колонії [5, с. 25].

У галузі сільського господарства необхідно відзначити аграрного інженера Августа фон Шультесса-Рехберга з Цюріха (Schulthess-Rechberg, Zürich). Фон Шультесс був призначений старшим управителем маєтку «цукрового короля» Леопольда Кьонінга у Тростянці Харківської губернії. У маєтку займалися не тільки сільським господарством, але й заготівлею деревини, був млин, цукровий і пивоварний заводи. Нові наукові досягнення дозволили

¹ Яків Еттерлін був також останнім швейцарським консулом в Одесі.

спорядити малорозвинене сільське господарство царської Росії сучасними сільськогосподарськими машинами, і, разом із застосуванням нових методів обробки землі, це, в порівнянні із Західною Європою відстале господарство, стало більш технічно розвиненим².

Як землероби і орендарі, колоністи ставали приватними підприємцями або шукали свій заробіток як сиророби, дояри тощо. Цією галуззю займалися переважно колоністи з швейцарських колоній Тифліс, більшість яких мешкало на околицях найближчих німецьких поселень і продавали на його ринках свої продукти. Це були, головним чином, сиророби, які впродовж 4-5 поколінь набули великих земельних угідь. Сир продавали під назвою «Кавказький швейцарський сир». Крім виробництва сиру швейцарці займалися також торгівлею [5, с. 56].

Наприкінці XIX-го століття приблизно чверть техніків та інженерів на фабриках Європейської Росії були іноземцями. Іноземні підприємці часто відкривали промислові та торговельні заклади під своїм ім'ям [1, с. 69]. В Одесі було два великих пивзаводи, що належали компанії Jenny & Sanzenbacher; С. Д. Бертод з кантону Во (C. D. Berthod, Waadt) був власником фабрики лаку і фарб; швейцарець Е. Зегессер (Segesser & Ericks) займав керівну посаду в металургійній промисловості; Жан Гейлінгер з Вінтертура (Jean Geilinger, Winterthur) був директором оптового торгового дому Tillmanns & Co [5, с. 19].

У галузі архітектури необхідно відмітити швейцарця Крістіана Скведера з Самадена (Christian Sueder aus Samaden). Він був одним з ведучих архітекторів у Одесі. Ним збудовані у місті будівля суду, а також реформаторська і лютеранська церкви [5, с. 19].

У Києві швейцарська колонія була не численною і складалася загалом із великих комерсантів, власників відомих заводів, службовців і гувернанток. Керівництво цукровими і машинобудівними заводами колишнього швейцарського консула Вюглера (Wügler) було покладено на консула Габріель

Женні з Енненда. Розвитку Південно-Західного краю, а також здешевленню продукції тогочасного обладнання і сільгоспмашин значно сприяла оптова торгівля машинами, зокрема, для цукрових заводів [5, с. 21].

У Харкові інженером Робертом Майллартом з Бремгартена, Берн (Maillart, Bremgarten, Bern) був закладений корпус залізобетонного заводу, який вже через 9 місяців був запущений у роботу. Відразу по цьому Майлларт отримав від уряду нове замовлення, побудувати другий сталеплавильний завод у Кам'янській області Донських козаків. Його помічниками і працівниками були швейцарці.

Велика кількість швейцарців працювала директорами підприємств. Так Ернст Оберле з Аргау (E. Oberle, Argau) був директором пробкового заводу [5, с. 19], інженер Еміль Гретер (E. Grether) відкрив у 1880-х роках технічне бюро, до якого приєднав торгівлю машинами і станками. Еміль Гретер добився блискучих успіхів і був дуже відомим у сфері гірничої і металургійної промисловості Юзівки (м. Донецьк), які були його постійними замовниками [5, с. 24].

Ростов-на-Дону, разом із сусіднім містом Нахичевань, став торговельним центром і місцем для перевалки зерна, шерсті й інших продуктів областей донських козаків та південно-східного Кавказу з виходом поблизу Таганрога в Азовське море [5, с. 33].

У швейцарській колонії Батумі жили загалом приватні підприємці або службовці. Важливу роль в експорті нафти в регіоні відігравала фірма Rychner & Co з Арау [5, с. 56].

Наприкінці XIX століття вчителям з вищою освітою в Швейцарії важко було отримати роботу за спеціальністю, про ріст їх кар'єри не могло бути й мови. Тому, багато хто з них намагався знайти своє щастя за кордоном, нерідко і в Росії. Вона надавала кращі життєві умови, ніж будь-яка інша країна. Але, для того щоб працювати в країні за спеціальністю необхідно було, перш за все, вивчити російську мову і здати іспит. Вихователями і гувернантками працювали в Росії загалом жінки з французької Швейцарії. Вони як правило емігрували на рік-два, а якщо добре влаштувалися, то залишалися назавжди [4, с. 196-197].

² Див. докладніше: [3, с. 187].

Виховательками, гувернантками, а також вчителями в гімназіях і вищих навчальних закладах в Одесі працювали швейцарці Штіммен, Гільберер, Тордіон (був розстріляний більшовиками) та інші (Stimmen, Hilberer, Tordion) [5, с. 19]. У Харківській швейцарській колонії дві дами фрау Шох (Schoch) і фрау Ган (Hahn) багато років викладали французьку мову не тільки в російських й іноземних сім'ях, але і в школах, давали поради і опікали молодих щойно прибулих земляків, уміло, й тактично вирішували виникаючі проблеми. Обидві вони померли в роки Першої світової війни в Харкові [5, с. 27]. У Ростові-на-Дону вихователями і вчителями французької мови в гімназіях також працювали колоністи з французької Швейцарії [5, с. 3].

Восени 1845 року вчителем французької мови вищої жіночої гімназії Флоріаном Вейсом з Орбе, кантону Во (Florian Weiss, Orbe, Waadt) було за прикладом Санкт-Петербурга в Одесі створене Благодійне товариство для всього Півдня Росії. При товаристві виникло два представництва зовні: в Харкові – у 1876 р. і в Ростові-на-Дону – у 1897 р., які згодом стали самостійними об'єднаннями. Представником останнього комітету Благодійного товариства в Одесі був швейцарський консул 1899-1918 рр., а також архітектор Еміль Вей з Вільмерген (E. Wey, Villmergen, Argau), його секретарем – викладач інституту Гільберер, касиром і другим засідателем – останній швейцарський консул в Одесі Яків Еттерлін [5, с. 20].

Інженер Еміль Гретер з перших же днів свого перебування в Харкові був активним членом Благодійного товариства, і понад 25 років – його головою. Е. Гретер також посідав посаду довіреної особи швейцарської колонії в цьому місті.

Багато років Пауль Бернгард з Візена (Paul Bernhard, Wiesen) очолював Церковну раду євангельської громади в Харкові. У швейцарському Благодійному товаристві він був до 1917 року касиром [5, с. 26]. У перший раз всі члени Благодійного товариства зібрались в Ростові 1 серпня 1891 року з нагоди 600-ліття заснування Швейцарії, щоб

разом відмітити це патріотичне свято. Поряд з благадійністю це товариство організовувало зустрічі й зібрання, які добре відвідувались. Це товариство складалося з 40-50 членів [5, с. 33].

Благодійне товариство мало велике значення у розвитку політичних і економічних відносин між Швейцарією і Росією. Воно допомагало згуртувати реформовані церковні організації з швейцарським консульством. Членами благадійного товариства і його правління часто були дипломати [1, с. 261]. На кінець 1918 року загальний фонд товариства становив 4 229 067 рублів (11 277 455 швейцарських франків). Не відчужений капітал був вкладений у солідні російські цінні папери [5, с. 20]. По оцінці радянського історика П. Оля, швейцарський капітал, вкладений в російські й іноземні фірми у вигляді цінних паперів і облигацій, в 1917 році складав 33,5 мільйони золотих рублів [1, с. 174].

У тяжкі роки після більшовицького перевороту розпочалась евакуація міських швейцарських колоністів на батьківщину. У 1919 році Харківським консульством тимчасово керував Пауль Бернгард, він і евакуював швейцарську колонію з Харкова у Ростов-на-Дону. Близько 150 швейцарців через Київ, Одесу, Константинополь у травні 1919 року виїхали в Швейцарію [5, с. 26].

Члени Одеської швейцарської колонії (53 людини), під керівництвом посла Якова Еттерліна, разом з іншими іноземцями і росіянами відправились на батьківщину на наданому французьким урядом пароплаві Lloyd Triestino 7 лютого 1920 року. Через 8 днів біженці прибули в Константинополь, звідти 3 березня через Марсель (Marseille) – у Швейцарію [5, с. 20].

У 1921 році після служби в Тифлісі знаходився швейцарець Ернст Оберле (Oberlé) з Одеси. За його допомогою було відправлено 100 швейцарців потягом, потім пароплавом, а пізніше ще додатково 15-а поїздами. Таким чином, на батьківщину з Тифлісу повернулось близько 500 чоловік [5, с. 56].

Так закінчилася історія міських швейцарських колоній на Півдні Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bühler R., Gander-Wolf H., Goehrke C., Rauber U., Tachudin G., Voegeli J. Schweizer im Zarenreich. Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland. Zürich : Hans Rohr, 1985.
2. Bühler R., Gander-Wolf H., Goehrke C., Tschudin G., Voegeli J. Huser K. Elektrizitätspionier in St. Petersburg: Aleksandr Arnd (1859-1935). In: Von Zürich nach Kamtschatka. Schweizer im Russischen Reich. Hg. Maeder, E. und Niederhäuser, P., Bd. 75. Zürich : Chronos 2008. – S. 181-186.
3. Huser K. In: Maeder E., Niederhäuser P. Von Zürich nach Kamtschatka. Schweizer im Russischen Reich. Zürich : Chronos, 2008. Abb.= Mitteilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich, Bd. 75. – S. 187.
4. Lambert A. Jacques Akexis Lambert. Lenins Französischlehrer aus Neuenburg In: Maeder E., Niederhäuser P. Von Zürich nach Kamtschatka. Schweizer im Russischen Reich. Hg. Maeder E. und Niederhäuser P., Bd. 75. Zürich : Chronos 2008. – S. 196-197.
5. RSA (Russisch-Schweizer Archiv), Publ. 121. Etterlin J. Die ehemaligen Schweizer Kolonien in Russland. Bern : Bureau Dactelo, Oskar Klemm, 1945.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:** Верменич Я. В., д.і.н., проф.; Тригуб П. М., д.і.н., проф.*

© Гётте Г. Л., Молотков Г. С., 2014

Дата надходження статті до редколегії 03.11.2014